

VIII

Тодозя стояла на траві під густою гіллястою яблунею й ніяк не могла опам'ятатись. Вона дивилась безтямними очима на садок, на зелене гілля яблунь і не бачила ні садка, ні зеленого гілля. Надворі вже добре розвиднилось. На селі співали півні, ревли корови. Десь у дворі недалеко за садком скрипів журавель: хтось витягав воду з криниці. Село прокидалось і ніби загомоніло стиха. Але Тодозя нічого не чула, нічого не бачила. Їй здавалось, що надворі схопилась страшна буря, закрутився в садку вихор. Їй здавалось, що буря гойдала на небі густі хмари, гойдала дерево, здавалось, що вдарив несподівано страшний грім і розбив її, неначе дерево, її думки десь розсипались, як посіяна на ріллі пшениця, і вона не могла позбирати своїх думок, звести їх до купи і опам'ятатись.

А небо все яснішало та заливалось світлом. Трохи згодом Тодозя підвела очі вгору і примітила, що на небі й хмар нема. Небо синіло й лисніло. Сонце викотилось і освітило садок. Тодозя почала примічати яблуні, квітки, почула пташине щебетання. Вона встала і, коливаючись, як п'яна, тихою ходою попленталась через сад. Йдучи стежкою, вона ніби помаленьку збирала розкидані думки, неначе збирала розкидані по садку квітки і складала їх до купи.

«Збезчестив мене князь, кинувся на мене, наче хижий звір», — думала Тодозя й почувтила, що гнів на князя приливає до її серця, прибуває, неначе вода весною в Сулі.

Вона глянула на свої руки. На руках синіли смуги, де вхопився Єремія своїми ніби залізними пальцями.

«А все то тітка винна. Це вона намоглася їхати на хрестини, їдьмо та й їдьмо в Сенчу! Заманулось пак побачити княгиню, подивитись, яке на ній дороге убрання, і який кунтуш, і з якої матерії, які на ній перли та дорогі діаманти. Мабуть тітці припав до вподоби вусатий та лобатий Єремія. А на мені все лихо окошилось. От тобі й набралася сорому на весь свій вік! Що то для тих польських та й цих наших спольщених панів жіноча честь? А він же не мовчатиме, ще й почваниться перед своїми приятелями дуками, дарма що заборонив мені говорити про його огидливий вчинок. Тепер же мене ославлять, осудять усі добрі люде».

Тодозя увійшла в кімнату. В покоях вже усі повставали, повмивались і причепурились.

— Де це ти, Тодозю, спала? — спитала в неї тітка. — Ти лягла спати в кімнаті, а йдеш звідкільсь з двору.

— Мені було душно в хаті, а я вийшла вночі з покоїв та й переночувала на возі на траві, — сказала Тодозя, вмиваючись.

Господиня встала дуже рано й наготувала вже снідання.

Князь чогось ніби хапався з од'їздом. Зійшлися заспані та похмурі на похміллі гості й посідали за столами снідати. Погоничі лаштували в дорогу повозки, вже запрягали коні в князівську карету. Єремія сидів за столом поруч з Гризельдою й все скося поглядав на двері в кімнату: йому бажалось ще раз побачити Тодозю. Але жіноцтво не вийшло снідати до панів, бо сіло за снідання в окромній кімнаті.

Гості недовго снідали, а більше похмелялись, лигаючи та дудлячи здоровими чарками горілку та заїдаючи солоними огірками. Єремія хапком встав і почав прощатись з господарем та господинею. Гризельда пішла в кімнату, щоб попрощатись з жіноцтвом.

— Гляди ж, Тодозю, не одмовляйся, як я покличу тебе в палац на роботу. Ми розпочали вироблювати чудернацький килим і ніяк не дамо ради цій роботі; чомусь виробка не вдається нам та й не вдається; а ти може й зарятуєш нас і станеш нам до помочі, бо козачки з давніх-давен дуже здатні до цього ремесла, — сказала Гризельда до Тодозі на прощанні.

— Добре, ясновельможна княгине, добре! Прийду та допоможу тобі, хоч і з мене певно буде

користі, як з торішнього снігу, або як й цапа — молока, — обізвалась Тодозя жартами.

На розставанні управитель Суфщинський сказав до князя промову, неначе на сеймовому зборі; він дякував князеві за честь, дякував, що князь і княгиня не погордували хлібом-сіллям свого вірного слуги і сподобили його господу й господарів своїми одвідинами. Панки на розставанні уклонились князеві та княгині. Єремія окинув очима Гризельду, котра стояла коло дверей і забалакалась з жіноцтвом. Княгиня стояла коло порога висока на зріст та поставна, рівна станом, в довгому блакитному шовковому літнику.

«Гризельда поважна, як королева, і ще й теперечки мені приємна, але не таке почування оце несподівано розворушила в моєму серці палка Тодозина краса!.. Гризельдина холодна поважна краса, її розум, її поважність, поміркованість та розсудливість і досі вчиняють на мою душу щось приємне, але тільки приємне. Гризельда й досі для мене тільки «дама серця» та й годі. Але Тодозя! це щось зовсім інше, нове задля мене. Щось гостре, палке, пекуче й разом з тим незвичайно солодке та принадне ллється од неї й сповнює моє серце вщерть, і палить мене якимсь дивним огнем...» — думав Єремія, сідаючи в карету.

Панки вийшли надвір, жіноцтво стовпилось в сінях і несміливо визирало через двері на пишну князівську карету. Єремія окинув очима жіноцькі голови, що повитикались з дверей, і між ними вглядів Тодозю. Їх очі, неначе од спочування, стрілися, і Тодозя раптом одхилила голову за одвірок. Але Єремія почувив, що його серце стало спокійніше. Він неначе тільки що зірвав з великою трудностю пишну квітку, що росла десь високо на небезпечних скелях, намиливався нею досхочу, випив з неї пахощі і — потім кинув її на стежку, як зів'ялу й непотрібну.

Коні летіли битим шляхом просто до Лубен, а князь оглядав безкраї степи, розмовляв з Гризельдою про господарство і навіть не думав про Тодозю. Його серце спалахнуло раптом, як це буває в людей дуже міцних, мужніх та палких, раптом і одійшло. Степовий вітер неначе розвіяв по степу чари пишних очей, пишної краси.

Прибувши в Лубни, Єремія кинувся до господарства, почав ходити в казарми, муштрувати своє військо. Робочий та ворушкий зроду, він не любив байдикувати та походеньки справляти, як справляли їх тодішні польські пани-дідичі. Єремія не міг всидіти на місці без якогось діла. В тому клопоті він швидко зовсім забувся про Тодозю. Часом вряди-годи її пишний вид несподівано виникав в його пам'яті, але Єремія тільки осміхався з тієї своєї несподіваної дурості, і милий вид зникав в його серці, неначе розвіяний вітром.

Незабаром після того Гризельда з робітницями заходила вироблювати розпочатий здоровий килим. Дівчата, незугарні до тієї роботи, понаплутували усякої нісенітниці у взірцях, Гризельда згадала про Тодозю і покликала її й кількох козачок, котрі були зугарні виробляти килими. Це промислівство було тоді широко розповсюджене на Задніпрянській Україні. Килими на Україні закупували тоді навіть в Москву і до двору московських царів.

Тодозя згадала про князя Єремію, і їй стало страшно йти до палацу. Вона й досі не забула про несподіваний Єремійн напад на неї в садку в Сенчі. Вернувшись з Сенчі з гостей, Тодозя й словом не проходила перед тіткою Маврою про чудернацький випадок з князем Єремією. Вона хотіла забути про Єремію, одганяла од себе думки про його. Але ті думки усе вертались до неї, чи вона робила роботу, чи одпочивала. Усе вставав перед нею поважний, аж суворий смуглявий вид князя, а в душі десь глибоко, глибоко неначе миготіли його здорові блискучі чорні очі. Вона, приїхавши з хрестин додому, ще довго неначе почувала на своїх руках сліди його дужих рук, почувала на щоках сліди його гарячих уст, гарячий дух од його дихання. Страх минув, але той пал гарячого кохання ще довго неначе обвівав її вид, обвівав усе тіло. Вона неначе заметалась якоюсь хоробою од Єремії, і та хороба довго не давала їй спокою, нападом нападала, неначе пропасниця.

— Чи йти мені до палацу, чи не йти? — спитала Тодозя неначе випадком в тітки Маври.

— Атож! Авжеж іди! Княгиня буде на тебе гніватись, а вона людина дуже добра й

розсудлива, ще й до того негорда. Як вона любенько розмовляла зо мною і з тобою на хрестинах! Йди, небого, та поможи в роботі, бо там в палаці мабуть зовсім таки незугарні до цього діла, — сказала тітка.

— Чогось я боюся отого палацу, неначе в йому вгніздилась якась нечиста сила. Ще там навернуть мене на католицьку віру та на польщизну, як навернули вже чимало двірських панянок.

— То ти не навертайся й не слухай, що буде тобі теревенити княгиня. Нехай собі говорить, а ти її не слухай, — сказала Мавра.

Але Годозю неначе якась сила тягла до палацу, їй чогось дуже забажалось побачити князя, вловити гарячий позир чорних очей, хоч раз знов побачити його зблизька.

«Чудне моє серце! і боюсь князя, і боюсь навіть стрінутись з ним, і бажаю побачити його. Щось чудне діється оце зо мною», — подумала Тодозя і, прибравшись гарненько та причепурившись, пішла до палацу.

Гризельда сиділа в просторній світлиці з своїми покоївками з роботою коло килима. Уся її світлиця була схожа на робітню, де за роботою сиділи двірські панни та баби. Коло стіни стояли здорові п'яльці з напнутою основою для килима. В кутку одна баба мотала на ветушці мотовилник з білої вовни. Другі панни розмотували клубки вовняних ниток і червоних, і зелених, і рожевих. Зо три панни сиділи коло п'ялець і затикали килим взорцями. Частка витканого килима ясніла проти вікон чудернацькими квітками та мудрими перськими кучерявими взорцями. В другому покої крутилась снівниця. Ветушка скрипіла, качки на ветушках манячіли, аж мигали в очах. Гризельда сиділа коло вікна і розмотувала пасма пофарбованої вовни. В світлиці було чути шум, якесь легеньке шарудіння, тихий гомін од розмови, здержливої, несмілої. Одна Гризельда гомоніла голосно на усю кімнату.

Тодозя й дві покликани козачки увійшли в світлицю й поздоровкались. В узенькі та високі готицькі вікна з круглими маленькими шибочками, вправленими в олив'яні, ніби переплетені рами, світило сонце. Жовто-гарячі проміння неначе висіли на повітрі через усю кімнату, обважнілі од густого вовняного пороху. Тодозя зорила очима по робітні й насилу знайшла очима Гризельду на стільці коло вікна. Вона поцілувала її в руку.

— От і добре, що ти, серце Тодозю, оце прийшла до мене на оденки! — сказала ласкаво Гризельда. — Чогось у нас робота йде дляво, як мокре горить: мої килимниці, здається, таки не дуже зручні та здатні до цього діла. Ставай, Тодозю, та помагай ткати, а ви сідайте за гребені та допрядайте півмітка, — сказала Гризельда до двох немолодих козачок, що стояли коло порога.

— Хотіла б я, ясненько можна княгине, допомогти, але знаю добре, що й з мене буде тобі невелика поміч. Якби співати, або танцювати, або їсти, то я б таки добре допомогла! Нема де правди діти, а до роботи я не дуже то здатна та зугарна таки зроду, — жартувала Тодозя.

— Жартуй, жартуй собі на здоров'я, а до роботи ставай: ось тобі клубки вовняних ниток усякого кольору. Добирай, як знаєш, — сказала Гризельда.

Тодозя стала коло п'яльців і почала затикати основу. В проворної досвідної козачки діло пішло гаразд. В горницях було тихо, тільки було чути, як за стіною рипіла снівниця, неначе скреготала сорока, та тихо гула ветушка в жвавих Ганниних руках. Декотрі покоївки пряли, інші мотали з починків пряжу на мотовилники.

— Чом це в вас ні співають, ні балакають? Мені аж чудно, бо я з своєю тіткою говорю з ранку до вечора та й не наговоримось вдвох за весь день, — сказала сміливо Тодозя до Гризельди.

— Хіба вже ти розважиш нас своїми веселими піснями та розмовою, бо ти зроду весела на вдачу. І моя баба Ганна колись була весела, а тепер все або хникає, або лається. Це я покликкала тебе і задля того, щоб ти і допомгла нам, і трохи розвеселила мою сумну робітню, — сказала Гризельда, котрій і справді припала до вподоби весела Тодозя.

— Які вже там з мене веселощі? Од моїх веселощів молоко кисне в глечиках, — промовила

Тодозя. — Мої веселощі такі смачні, як кислоти. Он баба Ганна вже й скривилась од їх, як середа на п'ятницю.

Баба Ганна образилась і надула губи. Усі засміялись.

Саме в той час князь Єремія вернувся з муштрів і переходив через світлиці. Він зирнув через одчинені двері в кімнату і його очі впали на Тодозю. Тодозя вгляділа князя й ледве не зомліла. В неї забило дух, руки з нитками задрижали. Вона й злякалась, і чогось зраділа. Гострий позир чорних Єремійних очей пройняв її наскрізь, неначе меч. Випнуте Єремійне чоло залисніло в сутінку світлиці, освічене одлиском сонця. Довгі чорні вуси замиготіли. Єремія спинився на ході й ніби придивлявся на Тодозю. Він впізнав її. Неначе якась сила потягла його до одчинених дверей.

Тодозя стояла найближче до дверей і ввічливо та звичайненько поклонилась князеві.

— О! весела козачка в тебе, княгине, на роботі. Впізнаю, впізнаю. Бачив тебе в Сенчі.

— Либонь буде тижнів зо три, як ви, ясновельможний князю, бачили мене в Сенчі, як я з тіткою була там на хрестинах, — сказала Тодозя.

— Еге! Либонь буде тижнів зо три, — говорив князь, стоячи в дверях, а його хижі очі так і зорили на Тодозю, неначе він хотів її проглинати або й вбити. Не радість, не осміх виявлялись в його блискучих очах, а більш неначе злість і гнів. Він злостував, що Тодозя знов стривожила його душу, навернувшись йому на очі.

— В Тодозі руки звичні до цієї роботи; вона справиться за двох коло килима. Он, глянь, князю, скільки вже вона наткала! — сказала Гризельда.

— Чи наткала, чи, може, й назбавляла, цього я вже не вгадаю, — обізвалась Тодозя.

Її тривожність одразу вгамувалась. Вона скося зирнула на Єремію і впізнала в його очах ту хижість кохання, котра її недавнечко так страшно налякала в садку в Сенчі. І ті хижі зоряні та палкі очі чогось тепер припали їй до вподоби. Ті очі тягли її, неначе безодня, і вона почувала, що в неї не стає сили перемогти своє серце. А Єремія все стояв на порозі й ніби оглядав килим, але він дивився не на чудернацькі квітки, що ніби розпукувались під Тодозиними руками, а на пишне Тодозине личко.

В кімнаті стало тихо. Усі мовчали. Тільки веретена журчали та десь за стіною скреготала снівниця. Князь оступивсь од дверей якось нехотя, але йому не хотілось йти до своєї кімнати. Якась сила неначе руками держала його на місці. Він почав ходити по світлиці, никав од кутка до кутка, як вовк, зачинений в клітці, і все позирав через одчинені двері на Тодозин вид, на її тонкий стан в тісному чорному горсеті, на одлиск червоного намиста на делікатних щоках. Єремію брала і любов, і злість.

«І приніс же дідько оту красуню в мій палац! Я вже був забувся про неї, а вона знов роздратовала мене своїми очима. Оце ж то ті стріли купідонові, про котрі торочать латинські поети! Бодай нечистий узяв оті купідонові стріли! Оджеж доведеться знов вчинити заїзд на леваду й хату цієї красуні!» — подумав Єремія і пішов до своєї кімнати.

Але ті прокляті купідонові стріли і тут не давали йому спокою і ще гірше надокучали серед тиші й спокою просторного палацу. Єремія тієї ночі спав, як не спав.

Другого дня Тодозя з сусідами знов прийшла в палац на роботу. Єремія ходив, як неприкаяний, і навіть забув про своє військо. Він не втерпів, знов зирнув через одчинені двері, щоб подивитись на Тодозю, і почав ходити по світлиці. Її брала досада й нетерплячка. Щоб вгамувати своє серце, Єремія звелів осідлати коня, скочив на його й полетів у степ оглядати своє добро, а потім блукав по діброві без діла, без думок в голові, блукав, як блукають хижі звірі, шукаючи поживку. А пишні очі все ніби визирали то з зеленого гілля, то з зеленого листу, то лисніли в блискучих росинках на квітках і не давали йому спокою. Він виїхав на край крутої гори, глянув на Засулля й знайшов очима Тодозину леваду в вербах. Біла хатка манячила між вербами, неначе біла овечка паслася на зеленій леваді.

«Доберусь я таки до твоєї левади, лукава красуне! Хоч би довелось вбити тебе, але я таки натішусь ще раз тобою, натішусь твоєю красою», — подумав Єремія, повертаючи коня додому.

Другого дня була неділя. Тодозя прийшла з церкви, пообідала з тіткою, сіла край віконця й задумалась. Вона згадала про палац, про княгиню Гризельду, про роботу в Гризельдиній кімнаті, і їй заманулось побувати в палаці. Вона шкодувала, що тоді була неділя, що не треба було йти до княгині на роботу. І несподівано став перед нею князь Єремія, неначе вона побачила його своїми очима на порозі Гризельдиної робітні. Вона неначе вгляділа його чорні кучері, палкі очі і пригадала його гарячі уста на своїх устах. Неначе якась невідома сила потягла її до палацу. Їй заманулось побачити Єремію, подивитись на його хоч ненароком через одчинені двері.

«Невже це я починаю любити того страшного князя, того Єремію, що вбивав та нівечив козаків, проливав ріками українську кров? Невже це моє серце заразилось од його гарячих уст, од палкого кохання?» — думала Тодозя, поглядаючи у віконце на високі гори, де за лісом манячіли башти княжого замка.

Тодозя окинула очима свою невеличку хатину. Тітка Мавра лягла одпочивати на полу і дрімала. В хатині було тихо. На старих образах святі неначе дивились на Тодозю усі разом з докором в очах, неначе знали про її грішні потайні думи. А вид князів не зникав з Тодозиних думок, неначе навратливий причепливий чоловік, Тодозю брала нудьга, її тягло до палацу, неначе дівчину на музики або на улицю. Сама думка про князів палац неначе веселила її.

«Піду хоч на прогуляння до сусід, може забудусь про палац, може весела розмова прожене з моїх думок оту сатану. Або... піду в діброву по опеньки, назбираю опеньків на вечерю», — подумала Тодозя. Вона застромила за пояс пістолет, не так од хижого звіра в діброві, як од Єреміїних жовнірів. Між тією наволоччю було чимало усяких лиходіїв і злодіїв, і душогубів, і розбишак. Тодозя, вхопивши в руки кошик, побігла на гору в діброву.

Не довго блукала Тодозя по діброві й набрала опеньків повний кошик вщерть. Вона верталась додому узькою, ледве протертою стежкою. Думи в неї все снувались про палац, про Гризельду. Вона йшла похнюпившись. Коли несподівано проти неї залупотіли кінські копити. Тодозя підвела голову, зблідла й охолола: на коні сидів Єремія в вишневому кунтуші, в жовтих чоботах. Кінь летів, як стріла. Єремія катав через діброву, скільки було в коневі сили, аж жовті чоботи тільки миготіли. Вглядивши Тодозю, Єремія раптом спинив коня. Кінь вглядив Тодозю, схарапудився, захріп і став гопки. Тодозя одскочила набік в ліщину.

— Це ти, козачко, схарапудила мого коня? — крикнув Єремія. — А ти оце збираєш опеньки в моєму лісі, мене не питаючись? Га? Тепер давай мені «одсипного» з твого кошика.

І Єремія в одну мить скочив з сідла й прив'язав коня до молоденького граба, а сам приступив до Тодозі. Тодозя од такої несподіванки впустила кошик на землю. Опеньки розсипались по траві.

«Чи битиме, чи стрілятиме, чи цілуватиме оцей страшний князь?» — майнула в Тодозі думка.

— Чи ти пак не забулась про садок в Сенчі, про той проклятий ранок, про ту пекельну ніч, що ти мені не давала спати? — промовив Єремія.

— Хотіла б забути, та ніяк не можу забути, — несміливо обізвалась Тодозя.

— Чого ти так зблідла? Навіщо ти застромила за пояс оту рушничку? Чи ти мене боїшся, чи так мене ненавидиш? — спитав князь.

— І боюся тебе, і...

Тодозя запикнулась і не промовила далі й слова.

— Оддай мені оту рушничку, або кинь її оттуди в кущі! Навіщо ти носиш при собі оту зброю?

— На хижого звіра й на лихого чоловіка, — одказала Тодозя.

Вона почувала, що трохи втихомирилась, що серце знов почало кидатись в грудях рівніше й тихіше.

— Кинь оту зброю додолу! Вона молодиці не личить, — сказав князь вже сердито.

Єремія не зносив суперечності, і в душі його вже закипіло. Тодозя примітила, що ніздрі його гострого тонкого носа злегка іздригувались, а очі одразу заблискали.

— Киньте, ясновельможний, свою шаблю в кущі, тоді й я кину свою рушничку, тоді, князю, ладна побалакати з вами.

— Ти навіжена. Я й гадки не маю тебе рубати шаблею, — сказав Єремія і, вихопивши шаблю з піхви, швиргонув її в кущі.

Тодозя вихопила рушничку з-за пояса й собі кинула її додолу. Єремія приступив до Тодозі й взяв її за руку.

— Чого ти жахаєшся? Невже я такий страшний? — сказав Єремія.

— Мабуть, князю, страшний, коли про вас пішла така поголоска, коли так люде гомонять.

— А ти не дуже йми віри людям. Я страшний тільки для ворогів.

— А може, князю, й для мене ви ворог, коли князь загубив мою честь і може знов має на думці недобрий замір, — тихо обізвалась Тодозя.

Князь мовчав і дивився на неї, неначе їв її вид гострими очима. Тодозя почувала, що ті очі чарують її, неначе гадючі очі чарують пташку. Але вона постерегла, що втрачає свою силу й волю од зору тих гострих очей. В діброві було тихо, тільки десь в кущах безупинно свистіла омелга, неначе заіграшки перебирала мелодії на гучній сопілці. Тодозя не зводила очей з смуглявого князя, неначе придивлялась до його й уважливо слідкувала за кожним рухом лютого ворога, сподіваючись нападу щохвилини.

— Чого ти мовчиш та тільки поглядаєш з-під лоба на мене? — спитав Єремія.

— Доти стоятиму й мовчатиму, доки й ясновельможний стоятиме. Нам нема про що балакати: ми не рівня, — тихо обізвалась Тодозя. — Прощайте, князю! Час мені додому!

Не встигла Тодозя промовити ці слова, і Єремія кинувся на неї, як вовк на ягницю, вхопив за стан, пригорнув до себе і почав цілувати в уста, в щоки, в очі. Тодозя не спротивилась і не справдовувалась, але ні одним рухом не відповідала на гаряче кохання.

— Чи ти мене не любиш, чи може зненавиділа мене ще в Сенчі? — спитав князь.

— Ви князь, а я безоборонна, безприхильна удова. Князю! що вийде з нашого кохання? Ви, князі, про це й гадки не маєте. Ви ясновельможний князь, а я проста козачка. Ви жонатий і не будете ж мене сватати. Вам іграшки, а мені неслава, а мені безчестя. Князеві про це байдуже, а мені не байдуже, як люде почнуть мене судити та неславити.

— Вийде тільки те, що й вийшло; я тебе люблю і хочу натішитись твесою красою досхочу. Як тільки ти будеш справдовуватись, будеш мені суперечити, я тебе порубаю отією шаблею, що я закинув в гушавину, чи тут, чи деінде. Я знаю, що й ти вже мене любиш, хоч не признаєшся мені; може ти тільки в мене правди вивіряєш.

— І правди в князя не вивіряю, бо бачу, що ви мене любите. Але я відчуваю й добре тому відома, що ясновельможний приніс мені в оцю діброву одне нещастя, одну муку, бо за вами, князю, слідком тільки течуть криваві річки та плине морем пожежа. Я князя люблю і лякаюся, і сама не вгадаю чого.

— Не лякайся мене! Будеш мене любити, будеш до мене ходити, я тебе обсиплю золотом та перлами. Не будеш до мене ходити та мене любити, я пошматую тебе, щоб твоя краса нікому не дісталась по віки вічні, до віку — до суду. Чуєш, Тодозю, чи тобі не позакладало вуха? Чуєш? Ні од кого, ні од чого нема й не буде мені впину на світі!

— Ба не скрізь вашої ясновельможності воля волить. Є й ясновельможному впин, і не князева сила й воля проти його стати. Ясновельможний мусить вволити чиюсь непереможну волю! — сказала Тодозя.

— Який же це і од кого може бути для мене такий впин? — крикнув Єремія, і його очі одразу запалились. Він вже спанув гнівом.

— Смерть, — сказала тихо Тодозя і показала пальцем на покинутий пістолет, що валявся доли на траві.

— Твоя чи моя? — спитав Єремія, прикусивши губи й насупивши брови так, що вони зійшлись до купи.

— Передніше за все певно моя, а потім може й ваша, князю, і навіть князівська рука не встигне мене пошматувати і пошаткувати, бо коли вже на те пішлося, я можу й сама собі заподіяти смерть в одну мить.

Тодозя сміливо дивилась на князя, навиглядала і оком не змигнула. Єремія вловив в тих очах козацьку завзятість, незгіршу за свою.

— То ти, бачу, не біла голубка? Ти натуриста й опришкувата, й уперта, як усей ваш козацький рід, ще й куслива, як мухи в спасівку. А я вважав на тебе, як на голубку.

— Я не біла голубка. Я, коли хоч, стану вовчицею, і тоді князеві буде трудно й небезпечно навіть справдовуватись та войдуватись зо мною.

— Бачу, що ти козацького запеклого кодла, але я тебе кохаю, як нікого не кохав ніколи передніше, чи будеш ти голубкою, чи вовчицею. Я, сказати по правді, голубок не люблю; я передважаю голубкам гарних вовчиць. Такий вже я на вдачу зроду! — сказав Єремія і пригорнув до своїх міцних персів Тодозю.

Тодозя і сама незчулась, як обняла Єремію і міцно та щільно пригорнулась до його.

Недалечке од того місця, де вони стояли, валялась стара липа, зламана й повалена бурею, вже спорохнявіла й трухлява, поточена шашлями. Колода неначе пірнула в папороть, вже подекуди пожовклу, неначе побризкану золотом. Єремія повів Тодозю до тієї колоди.

— Може, князю, маєте на думці оце покласти мою голову до цієї колоди та й стяти по плечі? — спитала Тодозя.

— І думки такої не мав! Сядемо та побалакаємо трохи, бо ти мене втомила своєю красою та суперечками. Я знов неначе стаю п'яний од твоїх брів, од твоїх очей. Ти ніби напоїла мене якоюсь отрутою.

Єремія сів на колоду і потяг до себе за руку Тодозю. Струхлявіла та спорохнявіла колода завалилась під ним. З осередка спажнула порохня, неначе дим. З-під колоди шмигнуло дві перелякані ящірки і пошилися в папороть, а за ними виплазувала гадюка й собі пошилась слідком за ними поміж листом. Тодозя одскочила набік од колоди і крикнула, як несамовита.

— Не лякайся! я зачавлю закаблуком і гадюку, й ящірок, і усяку гадину. Сідай зо мною поруч отгуг на товстому стовбурі на краєчку. Тут ми не завалимось.

— Поганий знак, князю, оці ящірки та гадюки! Недобрий знак задля нашого грішного кохання. Погана прикмета: вона віщує лихо!

Єремія посадив коло себе Тодозю й обняв її за стан.

— А бач, ти полохливіша за мене! — сказав Єремія й осміхнувся. — От я не злякався гадюк.

З-під чорних кудлатих вусів блиснули міцні білі рівні, неначе підрізані, зуби. Тодозя вперше побачила його осміх, і той веселий радісний знак кохання силоміць потяг її всю душу до смуглявого й завзятого Єремії.

Довго вони сиділи та милувались в діброві. Коня брала нетерплячка. Він пирхкав, бив копитами землю, неначе натякав князеві, що він занадто вже загаївся в діброві. А Єремія все милувався Тодозею, неначе грався цяцькою, не випускав її з рук.

— Час, князю, додому. Вже затого й вечір буде. Моя тітка лягла по обіді одпочивати і певно вже давно прокинулась та шукає мене по всіх усядах.

— Гляди ж мені, козачко! Як тільки я з'явлюся в палаці на дверях в кімнаті, де ти майструєш коло килима, то це буде знак, що я прибуду ввечері до тебе. Тоді випроваджуй свою тітку з хати, як знаєш, бо як тільки твоя тітка стане мені на дорозі, на перешкоді, то моя шабля не жартуватиме

з нею. Чуєш? Коли в тебе є тям в голові, то ти це втямиш. Як свисну я коло двору, коло хати, то виходь до мене зараз і не гайся довго. Я і княжого, але й козацького роду і люблю кохатись, як козак і по-козацьки. Я князь і простак-козак. Такий вже я зроду на вдачу.

— Чую, князю. Але ліпше було б, якби князь не топтав до мене стежки. Люде довідаються, осудять мене. Треба мені ховатись з своїм коханням од людського ока, од людського осуду.

— Прощай, красю! — промовив князь і, скочивши на коня, свиснув і зник в діброві миттю, неначе вихор у степу.

Тодозя довго стояла, похиливши голову, і про опеньки забула. Думи снувались в її голові, наче хмари перед бурею на небі.

«Це не любов моя, це лихо моє! Це якийсь ворог, і ворог лютий, причепився до моє! душі, вп'явся п'явкою в моє серце і ссе моє безжурне життя, хмарами хмарить мою веселу душу. І пісні й жарти вже не йдуть мені на душу. Усе бачу перед собою його одного, навіть уві сні уявляється мені його смуглявий вид, привиджуються його чорні очі, неначе він одібрав у мене памороки, одібрав серце й душу; це причепилась до мене якась причепа, якесть нещастя», — думала Тодозя, похнюпивши голову. Довго вона стояла під дубом і забулась і за себе, і за тітку. В діброві вже почало сутеніти. Тодозя кинула ненароком очима по діброві й тільки тоді запримітила свій кошик на траві, примітила розкидані опеньки. Вона опам'яталась, позбирала опеньки в кошик і вернулась додому смутна та задумана.

Другого дня вранці вона побігла на роботу до палацу, стала коло роботи і не зводила очей з одчинених дверей... Єремія вернувся додому на обід заклопотаний та змучений на муштрах, пройшов через світлицю й навіть не обернувся, не глянув у двері на Тодозю. Він випадком натішився її красою, і в його неспокійній клопотливій голові вже й зник її пишний вид. Цілий тиждень ходила Тодозя на роботу, і тільки раз-разом Єремія зирнув скося на неї через двері. Аж у суботу якось на одну хвилину заглянув він у кімнату і пильно подивився на Тодозю. Вона й сама не знала, як зрозуміти той ніби випадковий недбайливий позир, але вона сподівалась, що князь незабаром прийде до неї. Тодозя вже постерегла вередливе князівське серце, що тішиться жіночою красою заіграшки, на льоту і нездатне покохати широко, навіки.

Вернувшись додому смерком, Тодозя заходила готувати вечерю. Задзвонили на вечерню. Тітка Мавра завертіла голову наміткою й пішла до церкви. Надворі вже зовсім смеркло. В печі палало полум'я й миготіло по білих стінах. Каганець ледве блимав на комині. Несподівано надворі загавкали собаки і кинулись за двір.

«Хтось чужий йде в двір. Це не тітка: на тітку собаки б не кинулись, як скажені», — подумала Тодозя, мовчки стоячи коло печі й прислухаючись.

А собаки аж вили, неначе когось за поли хапали. Несподівано рипнули сінешні двері. Тодозя одчинила двері в сіни. Двері неначе побігли самі й одчинились навстіж. Світ од печі полився широкою хвилею в темні сіни. Тодозя примітила, що коло сінешнього порога стоїть хтось смуглявий і блискає на неї очима. Довгобразий вид, тонкий гострий ніс, довгі чорні вуси ледве мріли, а гострі очі світилися під яломком, неначе в вовка.

Тодозя не одразу впізнала Єремію, хоч догадувалась, що то стояв він. Але в той час їй чогось здалось, що то до неї прилетів перелесник, увійшла нечиста сила. Вона трохи не зомліла.

«Чи князь, чи ... дух святий при хаті ... нечиста сила», — подумала Тодозя й перехрестилась, їй чогось здавалось, що з тієї мари посипляться іскри, піде клубками дим по сінях, з очей запащить полум'я.

Князь раптом переступив поріг і неначе вскочив у хату.

— Не хрестись, бо це я: мене не проженеш хрестом та своїми схизматицькими молитвами. Я углядів тітку Мавру на улиці, бачив, як вона пішла до церкви, і зайшов до тебе. Доки тітка достоїть до кінця в заутрені, я натішусь тобою. Оттут посидимо — поговоримо вдвох!

— Оджеж ви, князю, непоміркована людина. Тітка може вернутись із церкви шохвилини. Що тоді буде? Як мені дивитись їй в вічі? Та вона ж лепетлива і сама ж таки рознесе по сусідах недобру славу про мене. Піде поголоска по Лубнах. Боюсь своєї слизькоязикової тітки!

— А чорт її матері! Нехай лепече язиком, коли довгий язик має. А мені що до того?

— Князеві може й нічого, але я поговору боюсь. Підуть недобрі слихи про мене по Лубнах. Я удова, і слава про мене між людьми добра.

— Коли я сподобив тебе своєї ласки, то слава твоя стане ще ліпша. Од цього нічого не втрапиш, а багато дечого придбаш, — сказав Єремія.

Він сів кінець стола, вхопив за руку Тодозю й посадив поруч з собою. Вона й незчулась, як його гарячі уста впилися в щоку.

— Слухай, Тодозю! ти небагата. Хатина твоя вбога. Моїх скарбів і не злічити. В мене є багато палаців, багато в мене по всіх усюдах здорових хат. Я дам тобі й тітці чималий дім чи в Лубнах, чи в Прилуках, а ти ставай з тіткою на службу за килимниць у Гризельди. Будете майструвати, будете ткати для мого двору килими, а я вряди-годи буду заїжджати до тебе, коли моя душа забажає тебе. А коли не хочеш, дам тобі золота й срібла, і збудуй оттут на леваді новий здоровий дім. Тільки люби мене і більш нікого. Як тільки я довідаюсь про зраду, я тебе задушу, — сказав князь і при тих словах обхопив її за стан і справді трохи не задушив.

— Не хочу, князю, я вашого срібла й золота. Мого кохання не купиш золотом, бо я його не продаю. Я вашу ясновельможність широко покохала, і з мене цього доволі. Я й сама не відома тому, як я вас покохала.

— То й добре зробила, що покохала!

— Та й любите якось чудно, не по-козацькому! Любите, коли спашне в вас ніби якийсь полум'я в серці, а потім раптом холонете й не дивитесь на мене. В князя серце ніби присок. Сипне серце ніби приском та й згасне. Але що з того вийде? Що буде зо мною, бідною? А як та блискавка розіб'є моє серце, розіб'є моє життя, знівечить мене на смерть? Ясновельможному про це байдуже, а мені не однаково, що з того вийде, — сказала Тодозя й похилила голову.

— Все це дурниця! Ти верзеш нісенітницю. Інша мала б за честь, за велику славу мою любов, а ти показуєш якісь вереди: що буде... що вийде з того... Переходь мені зараз в той дім за палацом, де колись жив мій економ, і ставай з тіткою до роботи коло килимів. Чи чуєш? Ви будете на службі в княгині. Так усі й знатимуть.

— Ой не перейду я туди нізащо в світі, та ще з тіткою. Тітка, здається, не з таківських, щоб в цьому мені сприяти. Про це нема чого й говорити.

— Як нема чого говорити? — сказав Єремія й вже спашнув. — Як нема чого балакати, коли така моя воля? Зараз мені перебирайся з цієї халупи! — крикнув Єремія й схопився з лави.

— Не кричіть, князю, бо я князеві не панщанна людина, навіть не наймичка. Я — вольна козачка, — промовила стиха Тодозя.

— Яка там вольна козачка! Схочу, зараз звелю зруйнувати оцю твою хатку, заберу твою леваду, твою оселю, заорю й засію гречкою, і слід її замету, як помелом. Перебирайся зараз!

— Ні, не переберусь. І не говоріть мені, княже, про це! Хочете мене любити, любіть мене й ходіть до мене, бо я князя вже й сама не знаю, коли й як полюбила. А оповістити себе вселюдно вашою полюбовницею я не хочу. Вбийте мене оттутечки на місці, а я з своєї хати не піду!

— Не драгуй мене, навіжена, бо я й сам знависнів од кохання!

В Тодозі очі запалились, аж стали злі. Вона підняла голос і сміливо дивилась князеві в вічі. Єремія стояв серед хати лютий, як сатана. Тонкі ніздрі трусились.

Але несподівано загавкали собаки і кинулись за двір. Єремія притих, насторочив вуха і став прислухатись.

— Тітка Мавра вертається з церкви, — промовив Єремія.

— Ні, це не тітка. На тітку собаки не гавкатимуть і не кидатимуться. Це йде хтось чужий. Тікайте, князю! Бога ради, тікайте! Змилюсь надо мною, над моїм бідним серцем! Тікайте через задвіркові двері в сінях на задвірок, — говорила Тодозя, а в неї аж дух забивало.

Вона в той час сподівалась брата й догадувалась, що то брат вертається додому, та ще й не сам. А собаки аж скавучали та все наближались до хати, неначе вели когось за поли. Єремія вихопив шаблю і вискочив у сні. Тодозя посвітила йому з порога. Він навпомацки дійшов до задвіркових дверей, одчинив і вискочив у садок, а далі майнув через леваду.

Незабаром сінешні двері рипнули. В хату увійшов Тодозин брат Супрун, а за ним ввійшли два старці.

Супрун поздоровкався з сестрою, і старці сказали «добривечір» і посідали на лаві.

— А де ж це тітка? — спитав Супрун в сестри.

— Пішла до церкви та досі певно в церкві, бо ще не вийшли з заутрені, — обізвалась Тодозя й скося поглядала на старців.

Старці з лица були зовсім не старі. Один був високий на зріст, довгобразий, сухорлявий та проворний. В довге сухорляве лице був ніби заткнутий гострий, горбатий та тонкий ніс. Чорні, як терен, блискучі очі миготіли, аж бігали, неначе живе срібло. Густі чорні брови понависали над самісінькі очі, а з-під їх гострі очі зорили по хаті безперестанку, заглядали на піч, зорили попід полом, неначе заглядали в найменшу заскалубину. Гострий позир його очей чогось нагадав Тодозі жорстокі, гострі Єремійні очі. Чорне волосся вилося кучерями і було ніби присипане снігом. Тонкий та гострий ніс зігнувся набік. Через цей кривий ніс його продражнили Кривоносом. Звали його Максимом. Другий старець був Лисенко, котрого перегода козаки продражнили Вовгурою за його жорстокі нориви, за його катування католиків, поляків та жидів в той час, як почалося на Україні повстання Хмельницького. Лисенко був вже літній, але здоровий та плечистий чоловік. Замазані чорні кулаки лежали на колінах, неначе дві довбні. Товста зчорніла шия була ніби витесана з дубини. Здорова кругла голова неначе лежала на шиї, як макітра, поставлена на стовпчику. Обидва вони були з лица ніби ще й не старі люде, але волосся в обох ніби припало сивиною. На обох теліпалось на плечах якесь старе дрантя, а старі торби були почеплені на мотузках через плечі.

Тодозя оглянула швидким оком тих старців і тепер тільки примітила піч, припічок, примітила горшки в печі. Тепер тільки вона вгляділа, що окріп клекотів коло огню, аж у ключі вбивався, й вже давно збігав. Патьоки вже текли по припічку аж додолу. Тодозя кинулась вгамовувати окріп і заходилась місити тісто на галушки.

— Готуй, сестро, вечерю в більшому горшку, бо маємо гостей в нашій хаті, — сказав Супрун. — Наші гості на сей час старці, а не козаки, але про це борони тебе, боже, кому й словечком заїкнутись. Тоді нас Яремка впіймає й постинає нам голови. Роздягайтесь, панове молодці, та сідайте на покуті за столом. Ви мої любі гості, — сказав Супрун до старців.

Кривоніс та Лисенко поздіймали латані драні свити, позгортували їх і поклали під лавою вкупі з торбами. На обох були чисті новенькі жупани. Вони обтрусили чуприни та вуса, і з їх посипалось борошно. За стіл сіли не старці, а два здорові козаки, котрі неначе одразу помолодшали на десять років.

— От теперечки ми й помолодшали, й покращали, — весело сказав Кривоніс, розгладжуючи кучеряву чуприну, що стриміла серед підголоної голови, неначе пучок чорнобривців.

— Може й покращали. Ще як углядить Яремчина Гризельда, то, борони боже, й закохається, — обізався Лисенко, витріплюючи свою чуприну, котра була схожа на якесь пелехате кубло або гніздо серед голови, неначе лелека, помилившись, помостив гніздо, замість клуні, на самісінькій Лисенковій голові.

— Невелике щастя, хоч би й закохалась. Там така гарна, неначе на її морді хто три дні смажив

вишкварки, та й забув вишарувати морду піском, — сказав Кривоніс.

— Не дуже лишень давай волю язикові, бо як почує Яремка, то й за це посмажить нас на вишкварки, — обізався Лисенко.

— А на голові неначе куделя, хоч бери веретено та й пряди княгиню на починки, — жартував далі Кривоніс. — І де Яремка видрав таку куделю собі на втіху?

— Смажив вже він козаків на вишкварки і, певно, має на думці посмажити усю Україну на сковороді, — обізався Супрун.

— А бодай він не діждав! ні він, ні його діти! — тихо промовив Кривоніс.

Тодозя, замісивши тісто, вийшла в сніи і пішла в хижку за дрібною потрібкою для вечері. Двері з сіней в хату zostались непричинені. Гості заговорили тихіше: очевидячки, вони таїлись од Тодозі.

— Ну та й змостив же собі гніздо Яремка отам на горі! і палац, і твердиня — все укупі! Трудно буде козакам викишкати отого шуліку з гнізда, — загомонів стиха Вовгура-Лисенко.

— Як заходимось добре, то й викишкаємо; рознесемо оту Яремчину халабуду по цеглині і слід заоремо та й засіємо кропивою та колючками, як він розніс оселю Конецпольського й заорав плугами, — промовив ще тихіше Кривоніс.

— Щоб і пам'ять його шезла на віки вічні на Україні, щоб і нащадки його не знайшли й сліду Яремчиного житла, — сказав Супрун.

— А вже я колись таки та запопаду отого бузувіра, Яремку, в свої лапи! Одгикнеться йому тоді уся козацька кров, що він пив під Лубнами та над Старицею, одгикнуться йому сльози панщанних людей. Колись таки пришпилю його списом до стіни, як гадину. Вмру, а таки помшцуся над ним! Згублю з світа отого катюгу перевертня, одступника, — гомонів Кривоніс.

Тодозя стояла в сінях, одхиливши двері в хижку, і все чисто чула, що говорили братові гості. В неї рука неначе залякла на клямці. Вона й забулась, чого йшла в хижку, чого їй треба було взяти в хижці.

«Ой, це не прості гості зайшли до Супруна на ночівку. Щось є в їх на думці, щось страшне, небезпечне для князя. Не з добрими для князя думками вони завітали в Лубни».

— Його варто б настромити на залізну палю на самісінькому вершечку башти премудрого палацу. Звідтіля буде далеко видно: аж до Лукомля й Стариці, — обізався Вовгура.

— Отам гайвороння обгризло б та обцокотало б його до кісток живцем, — сказав Кривоніс, — але й цих мук задля його ще мало. Не викупить він ними пролітої української крові.

«Це вони хотять згубити з світа князя, — мигнула в Тодозі думка, — це вони мабуть задля того й прибукали до Лубен». І Тодозі чогось стало жалко Єремії. В неї одразу здавило коло серця і в душі похололо. Вона вже ніби бачила очима, як Єремію витягують на башту і настромлюють на залізну палю, як кругом його грають гайворони та орли і клюють його живе тіло, а кров дзюрчить і ллється патьоками по башті, по стінах. Тодозя ледве встояла на ногах. В неї обважніло усе тіло, заморочилась голова, і вона почувала в той час, що любить Єремію дуже, більше ніж свою душу, ніж брата, що його смерть вразить її душу, вразить смертельними муками.

Довго стояла Тодозя й прислухалась, про що гомоніли в хаті козаки. Але незабаром вони почали реготатись та жартувати, згадували знайомих в Переяславі, заговорили про якогось гладкого смішного пана. Тодозя втихомирилась, набрала солі в горщечок, вхопила четвертину сала й вернулась у хату. Вона поралась, рвала корж і кидала галушки в юшку, неначе володала чужими, а не своїми руками, а в неї з думки не виходив князь Ярема, котрого гості трохи не застали в хаті.

Незабаром прийшла з церкви тітка Мавра. Вона поздоровкалась з гістьми, оглянула їх швидким оком і, не розпитуючи, хто були гості й чого вони зайшли до Лубен, пішла в кімнату, роздяглася і не виходила до світлиці;

вона догадувалась, які то прийшли гості, бо вже не раз бачила таких гостей на своєму віку в Лубнах перед повстанням Остріяниці та Гуні. Тодозя поставила на стіл вечерю і сама сіла на ослоні край стола. Вийшла й тітка до вечері. Голодні козаки, випивши по здоровій чарці горілки, накинулись на вечерю, наче вовки-сіроманці, уплітали страву на усі застави, аж за вухами лящало, й схламали в одну мить здоровецьку миску галушок.

Усі їли мовчки, тільки й чути було в хаті сьорбання та гучне плямкання голодних гостей, котрі може вже тиждень не їли гарячої страви.

Гості, повечерявши всмак, не довго сиділи: подякували Супрунові та козачкам за хліб за сіль, забрали свої драні свити і пішли вкупі з Супруном в клуню спати. Тітка Мавра швидко захропла в кімнаті. А Тодозя, помивши ложки, сіла на лаві край віконця й довго сиділа, похиливши голову. Лампадка ледве блимала в кутку перед образами, кидаючи зеленкуватий одлиск на вишивані рушники за образами, на задумане Тодозине чоло.

«Щось буде, щось трапиться в Лубнах дуже страшно: не дурно ж Супрун навів якихсь заздрінних гостей із страшними гострими очима, такими самими, як і в Єремії. Це не спроста! Не дурно ж Супрун так довго десь волочивсь, десь блукав в Київщині, в Каневі, в Черкасах».

Тим часом Супрун, Кривоніс та Вовгура, пірнувши в сіно на засторонку в клуні, довго не спали і все балакали та раду радили. Супрун ходив на розвідини в Черкаси, в Чигирин вкупі з Кривоносом та Вовгурою. Вони вже знали, що з весни почнеться козацьке повстання на Україні, знали, що запорожці піднімуться на Польщу, і, вернувшись додому на Задніпрянщину, постановили підмовляти потаєнці козаків, селян та міщан, скупити підмовлених повстанців в загоны і потім, як тільки розгориться війна з польськими панами, приставати до козацького війська та виганяти польських та спольщених своїх панів і плюндрувати їх маєтності та оселі.

В Єремії було вже шість тисяч війська в Лубнах, але між ними половина була з православних шляхтичів та козаків. Вовгура та Супрун задумали переманити їх до своїх загонів.

Кривоніс та Супрун привели з собою десятків зо два козаків, котрі поперебирались за старців, і розіслали вже їх по Лубенщині та Чернігівщині.